

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОВЕДЕННЯ ЗАХОДІВ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Стаття розкриває психолого-педагогічні умови профілактики делінквентної поведінки підлітків, обґрунтовує психологічну суть мети діяльності з цієї профілактики. Показана модель діяльності соціального педагога у сфері профілактики правопорушень.

Ключові слова: технологія профілактики правопорушень, профілактичний ефект, соціальний педагог, модель діяльності.

Постановка проблеми

Теорія профілактики правопорушення нерозривно пов'язана з проблемою прогнозування злочинності, а також плануванням запобіжних засобів як у широкому загальносоціальному плані, так і стосовно діяльності різних суспільних і державних структур, які по-різному здійснюють профілактичну діяльність. Профілактика правопорушення неможлива й без координації цієї діяльності як в загальнодержавному, так і в регіональному плані за суб'єктами профілактики, із «закінченням» цього ланцюжка заходів на етапі виховної роботи з конкретними людьми. Тому, в оптимальному вигляді профілактична діяльність найефективніша, коли здійснюється переважно в первинних осередках суспільства — великих і малих групах, а також з конкретними людьми, виступаючи як елемент соціальної роботи.

Сучасна соціальна робота стала невід'ємною частиною життєдіяльності держави й суспільства. Саме тоді, коли соціальні працівники були включені до політичної, економічної та соціальної структури суспільства й суспільні відносини, з'явилася потреба у створенні ефективних моделей діяльності щодо соціального захисту населення.

Виходячи зі змісту соціально-педагогічної науки, об'єктами соціально-педагогічного профілактичного впливу бачимо членів суспільства, специфіка життєдіяльності яких зумовлює постійне зіткнення зі сферою соціально-правових відносин, іншими словами, об'єктами профілактичної дії стають усі члени соціуму.

Особливим об'єктом профілактичного впливу є неповнолітні. Виділення цієї категорії в окремий об'єкт зумовлено: специфікою становлення особи молодших школярів, підлітків та юнаків на початковому етапі їхнього життєвого шляху; сприйнятливостю неповнолітніх до різних видів позитивного й негативного впливу; початком процесу формування світогляду тощо.

Саме стосовно їх найчастіше використовується термін «делінквентна поведінка», під яким розуміють різновид такої поведінки, коли підліток свідомо вибирає протиправний спосіб задоволення потреб, бажань, зняття психічного напруження.

Виходячи із загального визначення, підлітків, що демонструють делінквентну поведінку, можна диференціювати за такими ознаками: особи, що мають особистий досвід скоєння правопорушення; особи, які мають особистий досвід скоєння правопорушення, але не усвідомлюють протиправність скоєних ними дій; особи, які періодично, свідомо здійснюють протиправні дії невеликої тяжкості (адміністративні правопорушення); особи, які неодноразово здійснювали злочини (рецидивісти).

Одним із напрямів соціального захисту є соціально-профілактична діяльність, сутність якої зводиться до організації заходів щодо попередження соціальної проблеми, соціального відхилення або утримання їх на соціально-терпимому рівні, за допомогою усунення або нейтралізації причин, що їх породжують.

Сучасні автори (М. Галагузова, Н. Никітіна, М. Глухова, М. Шакурова, Ю. Василькова, А. Рахманова, П. Шептенко, Г. Вороніна, Л. Оліфренко та ін.) виділяють два основні напрями: соціально-профілактичний та індивідуально-профілактичний.

Соціально-профілактичний напрям ґрунтується на твердженнях, що загальне вдосконалення різних сфер суспільства повинно сприятливо впливати на нейтралізацію зростання правопорушень [1], і включає: підвищення виховної ролі освітніх установ у профілактиці правопорушень; розвиток взаємодії

сім'ї, школи й адміністративних органів за місцем проживання в рамках профілактики девіантної (що відхиляється) поведінки; організацію системи заходів соціального оздоровлення сім'ї; своєчасне надання соціально-правової та іншої допомоги сім'ям і дітям груп соціального ризику; створення сприятливих соціально-педагогічних умов для нормального здійснення процесу соціалізації особи.

Індивідуально-профілактичний напрям містить соціально-попереджувальні заходи щодо попередження правопорушень і включає: організацію системи профілактичних заходів з попередження девіантної (що відхиляється) і делінквентної (злочинної) поведінки неповнолітніх; правову освіту неповнолітніх; вплив на формування етично-правової стійкості особи; забезпечення заходів соціально-правового захисту дитини (примусове вилучення дитини із сім'ї, позбавлення батьківських прав тощо), залучення дітей і підлітків до участі в позитивних суспільних центрах, організаціях (спортивних, культурних, туристичних, театральних тощо); активізацію молоді до самовиховання, самостійності у виправленні й подоланні негативних якостей та звичок [2].

Очевидно, що інтеграція зусиль суспільства може здійснитися лише в рамках науково обґрунтованої, забезпеченої ефективними технологіями соціально-педагогічної системи перевиховання особи неповнолітнього за допомогою послідовних педагогічних і виховно-профілактичних дій, що забезпечують формування особи з твердими й правильними життєвими установками. Проте збереження стабільної тенденції в кількості скоєних правопорушень свідчить, з одного боку, про складну соціальну ситуацію, з іншого — констатується недостатній рівень профілактичної роботи з боку суспільних та державних установ.

Ми вважаємо, що при зовнішній очевидності значущості проблеми, можна відзначити недостатнє розроблення соціально-педагогічних методик індивідуально-групової роботи, які допомагають ефективно проводити соціально-педагогічну профілактику делінквентної поведінки в соціумі.

Таким чином, метою статті є обґрунтування моделі діяльності соціального педагога у сфері профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу

У сучасній психології під поведінкою розуміється властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою (руховою) та внутрішньою (психічною) активністю. Поведінка людини являє собою природну та соціально-обумовлену діяльність, яка опосередкована мовою та іншими знаково-смысловими системами. Спонукальними причинами діяльності є мотиви, які виступають у сукупності зі зовнішніми та внутрішніми умовами, що викликають активність суб'єкта і визначають спрямованість його діяльності [3].

Поведінка людини зумовлюється фізіологічними і психологічними чинниками. З одного боку, це безумовно-рефлекторні й умовно-рефлекторні реакції, що визначають активність людини, а з іншого боку, довільне управління, пов'язане не тільки з фізіологічними, а й з психологічними механізмами. Неоднозначність поведінкової активності людини відображена в її мові та мовній активності.

На підставі психофізіологічного детермінізму І. Павловим було розроблене вчення про вищу нервову діяльність, яке лягло в основу нового напрямку в психології про поведінку тварин і людини — біхевіоризму. Представники цього напрямку Д. Уотсон, А. Вейс, Д. Лейшлі, У. Хантер досліджують поведінку, керуючись схемою «стимул — реакція» та розглядають подразник як активне джерело реакції організму. На їх погляд, динамічною умовою поведінки є реактивність організму, тобто його здатність відповідати специфічним чином на подразники. При цьому наголошується, що організм не завжди реагує на стимул, який впливає ззовні, у зв'язку з чим у схему було введено чинник, названий мотивацією, який пояснює відмінності в реактивності. Р. Вудвортс, даючи критичний аналіз біхевіоризму, трактував відповідь на зовнішню дію як складний і мінливий акт, в якому інтегруються минулий досвід і своєрідність зовнішніх і внутрішніх наявних умов. Цей синтез досягається завдяки психічній активності, основою якої служить прагнення до мети.

П. Анохін та К. Судаков з позиції теорії функціональних систем показують, що поведінка спрямована перш за все на отримання корисного адаптивного результату, а взаємодія людини із зовнішнім навколишнім середовищем здебільшого визначається функціями мозку, психічної та вищої нервової діяль-

ності за рахунок аналізу й синтезу зовнішніх дій, зіставлення цих дій з внутрішніми станами і з активними рухами [4].

Науковець І. Сеченов [5] у своїх працях показує, що причинність поведінки людини матеріальна, об'єктивна, оскільки будь-які збудження теж матеріальні й об'єктивні.

Провідну роль свідомості в детерміації поведінки людини у своїх працях розкривають У. Джемс, Дж. Роттер, Г. Келлі, Х. Хекхаузен, Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд. Згідно з їх уявленнями, центральним психічним процесом, що пояснює поведінку, є ухвалення рішення. У вітчизняній психологічній науці Д. Узнадзе джерелом активності вважає потребу, яка розуміється дуже широко, а саме як те, що є потрібним для організму, але чим людина в даний момент не володіє [6].

Представники психологічної науки (С. Рубінштейн, К. Платонов, А. Леонт'єв, В. Шадріков, О. Файзуллаєв, Д. Мадсен, Ж. Готфруа, Х. Хекхаузен, Р. Вудвордс, Б. Скіннер та ін.), не зважаючи на певні відмінності теоретичних диспозицій, у своїх роботах основну роль в організації поведінки відводять мотивації. За їх поглядами, поведінка зумовлена зовнішніми умовами, обставинами і внутрішніми умовами — потребами, установками, інтересами, потягами, бажаннями [7].

Ф. Березін при розгляді проблеми формування поведінки людини виділяє три функціональні рівні: фізіологічний, психологічний і соціальний. Він показує, що процес формування поведінки на цих трьох рівнях забезпечується певними фізіологічними та психічними механізмами, які взаємопов'язані між собою найтіснішим чином, безпосередньо впливають один на одного і визначають інтегральну характеристику загального рівня функціонування всіх систем організму [8].

Ж. Нюттен акцентує, що в буденному житті поведінка людини визначається планом і прагненням його реалізувати, досягти мети. Така схема відповідає реальності й враховує складну людську поведінку, тоді як біхевіористи за модель приймають лише елементарну психічну реакцію.

При вивченні провідної ролі мотивації в організації поведінки людини вітчизняні й зарубіжні психологи показують роль волі як психічного процесу в організації адекватної поведінки. Думки вітчизняних і зарубіжних психологів у визначенні вольових процесів розрізняються. Так Д. Узнадзе вважає, що джерелом поведінки є не імпульс актуальної потреби, а наявність настанови на дію. За вольовими настановами приховуються потреби людини, які лежать в основі ухвалення рішення про дію, причому у виробленні такого рішення беруть участь також процеси уяви та мислення. М. Басов, В. Селіванов, Л. Веккер, Р. Мей, В. Калін та Л. Виготський у своїх роботах стверджують, що воля є особистою формою психічної регуляції поведінки. У. Джеймс констатує, що в організації поведінки, за наявності у свідомості двох або більше ідей, основну роль в ухваленні рішення про дію відіграє воля. Є. Ільїн об'єднує крайні точки зору на роль волі в організації поведінки, яка дає змогу людині свідомо керувати своєю поведінкою. Вольове керівництво поведінкою включає два основні компоненти. З одного боку, воля пов'язана зі свідомою цілеспрямованістю людини, з навмисністю її вчинків і дій, тобто з мотивацією, з самоініціацією дій і самоврядуванням при їх здійсненні. З іншого боку, найяскравіший прояв волі спостерігається при подоланні труднощів [7].

З погляду В. Артем'єва, М. Журова, В. Криводелова, регулювання поведінки вимагає наявності можливості посилити або загальмувати ту чи іншу відповідну реакцію. На їх думку, процес регулювання поведінки необхідно розглядати в рамках дихотомічної системи організації дій, що дає можливість найбільш точно відобразити індивідуальні особливості поведінки. Форма активної поведінки може бути систематизована в дихотомній структурі відносин «досягнення — уникнення». Дослідники вважають, що формування адаптивної поведінки залежить від індивідуальних можливостей людини, в яких забезпечення пристосованих процесів через механізми збудження та гальмування повинні змінюватися за їх співвідношенням один до одного в таких характеристиках, як сила, швидкість та розповсюдженість. Остання характеристика визначає складність поведінки та пов'язана низкою нервових центрів, які беруть участь в організації поведінки та можливій варіативності вибору з низки ймовірних форм. Наявність певного вибору завжди призводить до необхідності оцінювання переваги, а кінцевий вибір завжди залежить від переваги в домінуванні стереотипів поведінки [9].

У цілому процес формування поведінки є складним динамічним процесом, який має розгорнені

тимчасові характеристики, при системній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх чинників належить стан зовнішнього середовища, який у процесі сприйняття людиною може носити стимулюючий характер. Дія зовнішнього середовища на організм людини викликає у відповідь реакції, зміст яких залежить від внутрішніх чинників. До внутрішніх чинників належать: характерологічні особливості, зміст моральних і соціальних настанов, особливості функціонування мотиваційної і когнітивної сфер, особливості протікання емоційно-вольових процесів та інше.

Аналіз теоретичних аспектів процесу формування поведінки дає змогу виділити в даному складному явищі такі підсистеми: пошуку і переробки інформації, емоційного реагування, мотиваційної діяльності. Отже, формування поведінки має такі основні етапи:

- оцінювання наявної ситуації та формування її основної мети;
- програмування дій, спрямованих на досягнення мети;
- ухвалення рішення;
- ініціювання програми дій.

Проходження кожного етапу супроводжується системною взаємодією структурно функціональних компонентів (мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, комунікативних тощо) і супроводжується подоланням внутрішніх конфліктів і зовнішніх перешкод. Безпосередня реалізація програми діяльності у практичній діяльності буде відображена в поведінці людини.

Раніше, у своїх працях ми зазначали, що профілактична діяльність має бути спрямована на формування умов, що сприяють появі «профілактичного ефекту». Під «профілактичним ефектом» розумілося зміну внаслідок оцінювання наявної ситуації, психоемоційного стану суб'єкта, який характеризується появою внутрішньоособового мотиваційного конфлікту, що детермінуватиме подальший процес формування моделей правоприйнятної поведінки. Також зазначалися чинники появи профілактичного ефекту, до яких належить наявність: суб'єктивного досвіду, який дає змогу провести суб'єктивну категоризацію конструктивів зовнішнього середовища як протиправного; суб'єктивного досвіду про наслідки здійснення протиправних дій; моральних і соціальних настанов, що сприяють виникненню внутрішньоособового конфлікту при оцінюванні наявної протиправної ситуації [10].

Виходячи зі сказаного, можна зазначити що профілактична діяльність соціального педагога повинна містити компоненти, що дають можливість сформувати умови для появи «профілактичного ефекту». Цьому сприяє розроблена нами соціально-педагогічна технологія профілактики делінквентної поведінки, метою якої є формування у підлітків: суб'єктивного уявлення щодо протиправних станів зовнішнього середовища; уявлень про невідворотність покарання за здійснення протиправних дій; здатності передбачати появу протиправної ситуації; негативного емоційного ставлення до правопорушення як соціального явища; загально-моральних і етичних настанов щодо ставлення до себе та інших людей.

Технологія профілактики делінквентної поведінки містить 3 етапи.

1 етап — підготовчий, спрямований на проведення організаційних заходів щодо безпосередніх профілактичних дій. До організаційних заходів належать:

- визначення об'єкта профілактичної дії, що залежить від наявності соціального замовлення на проведення профілактичного заходу (планів соціально-педагогічної діяльності, вказівок, наказів та інше), а також за клопотанням соціального педагога, який бачить об'єктивну необхідність у проведенні профілактичних заходів. Кінцевим результатом є вибір вікової категорії — дошкільники, молодші школярі, підлітки та юнаки. Залежно від мети профілактичних занять (теми) групи можуть диференціюватися і за гендерною ознакою (наприклад, при організації занять із профілактики правопорушення «згвалтування» небажано, щоб до підліткової групи входили дівчатка-підлітки. З ними також треба провести захід окремо і за іншою програмою);

- добір методів і засобів профілактичної дії здійснюється залежно від об'єкта профілактичної дії.

При цьому враховуються особливості психолого-соціального розвитку, провідна діяльність;

- розроблення програми профілактичної дії, яка включає визначення кількості занять, умов їх проведення, написання плану або плану-конспекту заняття. План-конспект проведення занять повинен містити: тему, мету, методи, навчальні питання. У змістовій частині обов'язково мають бути відображені: а) вимоги нормативних документів у вигляді тез, що характеризують умови, за яких діяння вважається

правопорушенням, класифікують зміст конкретного правопорушення (залежно від теми заняття), особливості покарання за правопорушення; б) приклади у вигляді тез, сюжетних малюнків або фотографій; в) питання, що стимулюють мислення об'єкта.

2 етап — основний, на якому здійснюються профілактичні заходи в логіці кроків, що забезпечують формування умов появи «профілактичного ефекту».

1 крок — *правова освіта* — включає ознайомлення з поняттям правопорушення, основними ознаками правопорушень, а також про особливість покарання. Мета даного етапу — навчити об'єкт профілактики розпізнавати в зовнішньому середовищі правопорушення, а також уміти його класифікувати, формувати в об'єкта суб'єктивні уявлення про протиправні стани зовнішнього середовища.

2 крок — *актуалізація емоційно-значущих і референтних осіб* (батьки, брати, сестри, друзі, подруги та ін.), соціально-значущих явищ (наприклад: любить грати у футбол, ходити з друзями на дискотеки та ін.). Розкрита інформація є основою для реалізації 3 кроку.

3 крок — *формування негативного емоційного ставлення до правопорушення як явища*, що допоможе сформувати в об'єкта профілактики негативну внутрішню настанову через асоціативну уяву про негативні наслідки протиправних дій, ніби вони були здійснені стосовно емоційно-значущих осіб об'єкта.

4 крок — *інформування про особливості покарання за здійснення правопорушення*.

5 крок — *формування умінь передбачати наслідки здійснення правопорушення* в логіці: «впізнаю правопорушення» — «згадую наслідки» — «розраховую втрати (емоційні, соціальні, біологічні)» — «роблю висновки» — «приймаю рішення».

3 етап — завершальний — перевірка результативності виконаної роботи.

Висновки

При розробленні заходів профілактики делінквентної поведінки підлітків доцільно враховувати психологічний механізм прояву «профілактичного ефекту», що дасть можливість сформувати у підлітків: уявлення про протиправні стани зовнішнього середовища; уявлення про невідворотність покарання за здійснення протиправних дій; здатність передбачати появу протиправної ситуації; негативне емоційне ставлення до правопорушення як соціального явища; загальноморальні й етичні установки щодо себе та інших людей.

На нашу думку, раціонально-організована профілактична діяльність допомагає сформувати у підлітків внутрішні регулятивні настанови, які в цілому забезпечують формування правоприйнятної поведінки в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галагузова М.А. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.А. Галагузова. — М. : ВЛАДОС, 2001. — 416 с.
2. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учебник для студ. пед. вузов / А.В. Мудрик; под ред. В.А. Сластенина. — М. : Академия, 2003. — 200 с.
3. Маклаков А.Г. Общая психология / А.Г. Маклаков. — СПб. : Питер, 2002. — 582 с.
4. Нормальная физиология: курс физиологии функциональных систем / под ред. К.В. Судакова. — М. : Мед. информ. агентство, 1999. — 718 с.
5. Сеченов И.М. Избранные произведения / И.М. Сеченов. — М. : Учпедгиз, 1953. — 115 с.
6. Психология личности: хрестоматия. — Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2000. — Т. 2. — 544 с.
7. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 288 с.
8. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. — Л. : Наука, 1988. — 248 с.
9. Артемьев В.А. Страх как показатель профессиональной пригодности и методы его классификации / В.А. Артемьев, М.С. Журов, В.В. Криводерев. — Симферополь : Бланк-експерсс, 2003 — 56 с.
10. Чуносков М.О. Соціально-педагогічна профілактика правопорушень: навч. посіб. / М.О. Чуносков. — Ялта : РВНЗ КГУ, 2010. — 116 с.

Чуносов М.А.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРОВЕДЕНИЯ МЕРОПРИЯТИЙ ПРОФИЛАКТИКИ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Статья раскрывает психолого-педагогические условия профилактики делинквентного поведения подростков, обосновывает психологическую суть цели профилактической деятельности. Показана модель профилактической деятельности социального педагога в сфере профилактики правонарушений.

Ключевые слова: *технология профилактики правонарушений, профилактический эффект, социальный педагог, модель деятельности.*

Chunosov M.A.

PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE ACTIVITIES PREVENTING DELINQUENT BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS

This work shows the features of prophylaxis of criminal behaviors of teenagers. Shows essence of purpose of prophylactic activity. Grounds the model of activity of social teacher in the field of prophylaxis of crimes.

Key words: *technology of prophylaxis of offences, prophylactic effect, probabilistic prediction, social teacher, model of activity.*